

J.C. Kannemeyer
—
J.M. Coetzee
Een schrijversleven

BIOGRAFIE

Vertaling
Joost Poort

Cossee
Amsterdam

Inhoudsopgave

Voorwoord	9
I Afkomst, jeugd en vroeg werk (1940-1961)	
1 'Het doolhof van mijn geschiedenis': voorouders en wortels	19
2 Kinderjaren	39
3 St Joseph's Marist College, 1952-1956	69
4 Student aan de Universiteit van Kaapstad, 1957-1961	85
II Brits intermezzo (1962-1965)	
5 Londen en Bracknell, 1962-1965	121
III De Verenigde Staten (1965-1971)	
6 Austin, Texas, 1965-1968	153
7 Buffalo, New York State, 1968-1971	179

IV Zuid-Afrika (1971-2001)

8	Docent in Kaapstad en <i>Schemerlanden</i>	223
9	<i>In het hart van het land</i> en censuur	279
10	<i>Wachten op de barbaren</i> en internationale doorbraak	348
11	De eerste Booker Prize en een robinsonade	400
12	Geluk en verlies	451
13	Autobiografische uitstapjes, <i>Dierenleven</i> , <i>In ongenade</i> en een meningsverschil	503

V Australië (2002-)

14	Emigreren	571
15	De Nobelprijs	590
16	De 'Australische' romans	613
17	'De dans van de pen'	639

	Epiloog	657
	Noot van de redacteur	659
	Noten	661
	Publicaties van J.M. Coetzee	709
	Register	710

Voorwoord

I

Ik begon in juli 2008 mijn onderzoek voor deze biografie over J.M. Coetzee met het herlezen van zijn gepubliceerde werk en een eerste verkenning van de secundaire literatuur. Ik was me er uiteraard van bewust dat het hier om een wereldberoemde schrijver ging, die op universiteiten over de hele wereld bestudeerd wordt. Tot op heden zijn er ongeveer vijfhonderd doctoraalscripties en dissertaties over zijn werk geschreven en er verschijnen voortdurend nieuwe boeken over hem en zijn romans, in allerlei talen.¹ In september 2008 bestudeerde ik in het National English Literary Museum (NELM) in Grahamstad een gedeelte van deze enorme hoeveelheid studies. In maart 2009 zocht ik Coetzee op in Adelaide, waar ik hem gedurende twee weken interviewde. Een assistent zorgde voor kopieën van de uitgebreide verzameling documenten en ik bestudeerde de manuscripten van zijn romans, voor zover hij die nog zelf had. Als ik meer informatie nodig had, kon ik contact opnemen met mensen aan wie Coetzee mij geïntroduceerd had. Ik begon op 1 januari 2010 met het schrijven van het manuscript. Tijdens het schrijven ging ik door met mijn onderzoek en in april 2010 bezocht ik de Houghton Library in Harvard, waar het grootste deel van Coetzees manuscripten toen bewaard werd.² De definitieve versie van het manuscript was klaar in september 2011.

Coetzee verleende me vanaf het begin zijn volledige medewerking en hij deed dat zelfs met enthousiasme. Hij gaf bondig en helder antwoord op al mijn vragen, maar liet zich niet verleiden tot speculaties, zeker niet als het ging om interpretaties van zijn werk. Zelfs de vraag welke recensenten naar zijn mening iets diepzinnigs over zijn werk hadden gezegd, weerde hij behendig af met een tegenvraag, zonder antwoord te geven. Op vragen over gevoelige onderwerpen – waaronder de vervreemding en scheiding van zijn

vrouw, Philippa Jubber, de dood van hun zoon Nicolas, de ziekte van zijn dochter Gisela – gaf hij gedetailleerd antwoord, kort, direct en zo objectief mogelijk, hoe pijnlijk de feiten in sommige gevallen ook waren.

II

Hoe waardevol biografische informatie is als je met een schrijver als J.M. Coetzee te maken hebt, is moeilijk te bepalen. In haar inleiding op een bibliografie van zijn werk, die in 1990 door het NELM werd gepubliceerd, schrijft Teresa Dovey – schrijfster van *The Novels of J.M. Coetzee*, de eerste omvangrijke studie die over zijn werk verscheen – dat persoonlijke biografie minder belangrijk is als je het over een schrijver als Coetzee hebt.³ Die bewering wordt goedkeurend geciteerd door David Attwell, een prominent expert op het gebied van Coetzees werk, in *J.M. Coetzee: South Africa and the Politics of Writing* (1993).⁴

Dovey en Attwell deden deze uitspraken voor het verschijnen van het autobiografische drieluik dat begon met *Boyhood* (1997, *Jongensjaren*, Cossee, 2005), gevolgd door *Youth* (2002, *Portret van een jongeman*, Cossee, idem) en *Summertime* (2009, *Zomertijd*, Cossee, idem). Maar zelfs vóór de publicatie van deze trilogie waren er al autobiografische momenten te bespeuren in Coetzees werk. In zijn allereerste roman, *Dusklands* (1974, *Schemerlanden*, Cossee, 2003) speelt hij bijvoorbeeld een spel met zijn eigen geschiedenis en voorouders. Eugene Dawn rapporteert in ‘Het Vietnamproject’ aan een man die Coetzee heet, en in ‘Het relaas van Jacobus Coetzee’ voegt de ‘vertaler’, ‘J.M. Coetzee’, een nawoord toe, geschreven door zijn vader, aan het ‘originele’ verhaal over zijn achttiende-eeuwse voorouder. Als Dovey en Attwell eveneens hadden geweten dat Voëlfontein, de boerderij van de familie Coetzee, hier en daar de achtergrond vormt van zijn tweede boek, *In the Heart of the Country* (1976, *In het hart van het land*, Cossee, 2003), hadden ze daar ook autobiografische sporen gevonden.

Tot het verschijnen van *Jongensjaren* bleef het autobiografische element in Coetzees romans onderbelicht, maar in 2005, toen de eerste twee delen van de trilogie gepubliceerd waren, kon Derek Attridge daar al het volgende over zeggen: ‘Coetzees biografen zullen, als ze het verband tussen zijn leven en werk leggen, een hoop materiaal hebben om mee te werken: zelfs met de kleine hoeveelheid biografische informatie die op het moment bekend

is, mag het duidelijk zijn dat de romans zijn opgebouwd uit persoonlijke ervaringen en obsessies.⁵

Coetzee heeft zelf meerdere keren uitspraken gedaan over autobiografie als een genre en dit was zelfs het onderwerp van zijn inaugurele rede als hoogleraar aan de Universiteit van Kaapstad.⁶ Volgens hem is alles wat een auteur schrijft, inclusief zijn literatuurkritieken, autobiografisch, omdat hij vaak zijn mening geeft over tradities waar hij zich bij aansluit of juist bewust van afwijkt, en over schrijvers die hem 'beïnvloed' hebben of hem bijzonder aanspreken. Als een schrijver besluit zijn eigen leven op papier te zetten, kiest hij uit een heel reservoir van herinneringen. 'Autobiografie,' zegt Coetzee in een van zijn interviews met David Attwell, 'is een vorm van zelfschrijven waarbij je beperkt wordt door de feiten van je eigen geschiedenis. Maar welke feiten? Alle feiten? Nee. Alle feiten zijn te veel feiten. Je kiest de feiten naargelang ze passen bij het doel dat je aan het ontwikkelen bent.'⁷

Voor Coetzee is de kwestie van selectie dus cruciaal bij het schrijven van autobiografisch materiaal. Zelfs als hij zich niet helemaal aan de feiten houdt, maakt de auteur een selectie uit de vele feiten die hij tot zijn beschikking heeft, zodat de verhouding tussen een echte biografie en een fictionele biografie lang niet zo duidelijk is als men zou denken. Zo kan Coetzee dus tegen Attwell zeggen: 'Autobiografie is altijd een vorm van verhalen vertellen, alles wat men schrijft is autobiografie.'⁸ Het is niet het doel van de kunstenaar om een nauwkeurige weergave van de realiteit te geven, maar om de realiteit te gebruiken en te bewerken. Door te ordenen en te selecteren komt de schrijver uit bij een meer volledige waarheid dan de geschiedkundige, die beperkt wordt door feiten. Een autobiografie is in werkelijkheid, zoals Martin van Amerongen het uitdrukt, geen controleerbaar curriculum vitae, maar een interpretatie, soms zelfs een compleet op zichzelf staand kunstwerk met zijn eigen wetten en criteria.⁹ James Olney beweert zelfs dat 'de autobiograaf een diepere bedoeling en waarheid, die nooit bereikt kan worden door vast te houden aan historische en feitelijke waarheid, half ontdekt, half creëert.'¹⁰

Met het verschijnen van *Jongensjaren*, *Portret van een jongeman* en *Zomertijd* kwam het autobiografische aspect in Coetzees werk duidelijker naar voren, maar het werd in bepaalde opzichten ook bedrieglijker. Als hij uitspraken over *Jongensjaren* en *Portret van een jongeman* deed, benadrukte Coetzee dat deze romans gefictionaliseerde autobiografieën waren, hoewel hij het fictionele aspect van de eerste twee boeken misschien wat overdreef. De gebeurtenissen in Coetzees leven komen grotendeels overeen met de fictionele uitwerking daarvan in *Jongensjaren* en *Portret van een jongeman*, ook al

worden de ervaringen van de jongen en de jongeman beschreven door een afstandelijke, volwassen verteller. In mijn beschrijving van Coetzee's jeugd ben ik zo vrij geweest ervan uit te gaan dat vooral *Jongensjaren* grotendeels gebaseerd is op concrete feiten. Die aanname baseer ik op verschillende bezoeken aan Voëlfontein, de boerderij van de Coetzee's, en gesprekken met Coetzee's familieleden. Het meest ongrijpbare boek van de trilogie, vanuit historisch perspectief, is *Zomertijd*, waarin de biograaf in spe terecht tegen Sophie zegt: 'Wat Coetzee daarin schrijft is niet betrouwbaar, niet als feitelijk verslag – niet omdat hij een leugenaar was maar omdat hij een verdichter was.'¹¹ Coetzee verandert in *Zomertijd* de loop van de geschiedenis met als doel een hogere waarheid te vinden.

Elke biograaf van Coetzee zal zich dus bewust moeten zijn van deze ongebruikelijke relatie tussen feit en fictie en van zijn relativiserende en ongrijpbare narratieve strategieën. Hij zal er rekening mee moeten houden dat de auteur klaarblijkelijk geen verantwoordelijkheid wil nemen als schrijver, en de verleiding moeten weerstaan om in het bijzonder *Zomertijd* bij zijn project te betrekken. Zelfs in een roman als *Dagboek van een slecht jaar* staat de narratieve strategie het de lezer niet toe de uitspraken van de gefictionaliseerde schrijver toe te schrijven aan J.M. Coetzee. In een essay waarin hij Joseph Franks uitvoerige biografie over Dostojevski bespreekt, laat Coetzee duidelijk zijn waardering blijken voor de Russische auteur, die erin slaagde om wat hij een 'dialogische roman' noemt te schrijven. 'Een volledig dialogische roman,' schrijft Coetzee in *Wat is een klassieke roman*, 'is een roman waarin geen sprake is van een dominerend, centraal schrijversbewustzijn, en dus niet van enige aanspraak op waarheid of gezag, maar uitsluitend van met elkaar wedijverende stemmen en gesprekken.'¹² Dat is de narratieve strategie die Coetzee in een groot gedeelte van zijn werk toepast.

Coetzee zou dus, net als Roland Barthes, kunnen stellen dat de geboorte van de lezer leidt tot de dood van de auteur.¹³ Keats' concept van de schrijver als een kameleon, in essentie zonder identiteit en ontdaan van vaststaande meningen en ideeën is, voor zover ik weet, nog nooit zo ver doorgevoerd als in het geval van Coetzee. Dit maakt de taak van de biograaf er ook niet makkelijker op, hoe verleidelijk de uitdaging om het leven van een dergelijke schrijver vast te leggen ook is.

Het doel van een biografie over Coetzee hoeft natuurlijk niet per se te zijn om licht te werpen op zijn romans, of op zijn literatuurwetenschappelijke werk. Alleen al het levensverhaal van deze schrijver en alles wat hij heeft bereikt, is het vertellen waard en zijn uitzonderlijke boeken wakkeren de in-

teresse naar de persoon Coetzee verder aan. Het feit dat hij autobiografische elementen in zijn werk gebruikt, is op zich geen reden voor een biografie, hoewel het bijzondere creatieve spel met de autobiografie tot een interessante relatie tussen biograaf en auteur, of tussen de biograaf en het werk van de auteur zou kunnen leiden. Maar de biograaf loopt het risico om in de val van de ‘biographical fallacy’ te trappen; het vervormen van de betekenis van de romans door biografische projectie. Hij moet oppassen dat hij niet wordt verleid door de creatieve omvorming die een schrijver op de feiten van zijn eigen leven toepast. Hij moet geen feiten voor waarheden aanzien, maar op zoek gaan naar de ware feiten buiten of voorbij de romans.

Als hij daarin slaagt kan hij het leven in letteren, de weg die de auteur als schrijver en als mens door de wereld heeft afgelegd, beschrijven. Dat is het punt waarop de taak van de biograaf het meest verschilt van die van de romanschrijver, en hieraan ontleent de biografie de autoriteit van de soort waarheid die ze kan overdragen.

III

Voor de totstandkoming van deze biografie ben ik op de eerste plaats dank verschuldigd aan J.M. Coetzee, die mij toestemming gaf hem te interviewen en mij de documenten die hij in zijn bezit had ter beschikking stelde. Tijdens het schrijven reageerde hij ook op mijn e-mails met vragen over bepaalde kwesties. Hij zei dat hij wilde dat de feiten in het boek zouden kloppen, maar dat hij de interpretatie van de gegevens helemaal aan mij overliet. Hij had er geen behoefte aan het manuscript te lezen voordat het gepubliceerd zou worden. Citaten uit documenten die hij in bezit had, zijn gebruikt met zijn toestemming. Voor het gebruik van citaten uit andere bronnen (brieven en ongepubliceerde manuscripten) waarvan het auteursrecht bij hem berust, is telkens zijn toestemming gevraagd. Ik wil ook graag zijn uitgevers bedanken voor hun toestemming, verkregen dankzij bemiddeling van Coetzee, om uit zijn gepubliceerde werk te citeren. Coetzees auteursrechten worden erkend in het colofon. Ik wil graag de Houghton Library van de Harvarduniversiteit bedanken, omdat die mij toestemming gaf de manuscripten van Coetzee te raadplegen. Sinds mijn bezoek in april 2010 zijn deze documenten overgebracht naar de Universiteit van Texas, en ze zullen nu permanent bewaard worden in het Harry Ransom Center in Austin. Mijn dankbaarheid gaat ook

uit naar de Universiteit van Texas, omdat ze me een fotokopie van een pagina uit het manuscript van *Schemerlanden* lieten maken en me toestemming gaven fragmenten daaruit en uit andere manuscripten te gebruiken.

Coetzee introduceerde mij ook aan zijn partner, Dorothy Driver, met wie ik een erg vruchtbaar interview heb gehouden. Zij zorgde ervoor dat Jeremy Schwerdt, student in Adelaide en de zoon van een van haar collega's, de enorme hoeveelheid documenten die Coetzee in zijn bezit had voor mij kopieerde.

Lynette Märki uit Tamboerskloof in Kaapstad, een nicht van Coetzee, bracht me in contact met andere leden van de familie Coetzee, en stelde me niet alleen alle documenten en foto's die ze had ter beschikking, maar zorgde er ook voor dat ik in Mowbray Coetzees dochter Gisela kon interviewen. In Beaufort-Wes sprak ik Sylvia Coetzee, J.M. Coetzees favoriete tante, de weduwe van zijn vaders broer Son. Ik heb verschillende keren een bezoek gebracht aan de schitterende boerderij Voëlfontein, in de buurt van Leeu-Gamka, die vroeger van Coetzees grootvader was en in *Jongensjaren* en *Zomertijd* voorkomt. Elke keer dat ik daar was, werd ik rondgeleid door de huidige eigenaar, Gerald Coetzee, een neef van Coetzee, die mij plekken op de boerderij liet zien die een rol spelen in de boeken. Stefan Wehmeyer uit Kaapstad was zo vriendelijk mij zijn uitgebreide documentatie over Coetzees voorouders van moederskant ter beschikking te stellen. Deze informatie werd aangevuld door het onderzoek dat Pieter Hugo en Gerhard Geldenhuys hebben uitgevoerd. Van het Fransie Pienaar Museum in Prins Albert ontving ik, door bemiddeling van Lydia Barrella, informatie over Gerrit Maxwell Coetzee, de grootvader van de schrijver; het toeristenbureau in Laingsburg verstrekte me waardevolle informatie over Voëlfontein en het nabijgelegen stadje, Merweville.

Op het St Joseph's Marist College in Rondebosch mocht ik de directeur, Hugh Finn, interviewen, en kreeg ik toestemming om de jaarboeken van de periode waarin Coetzee op deze school zat te bestuderen. De afdeling Manuscripten en Archieven van de Universiteit van Kaapstad en Guillaume Brümmer, die direct contact had met de administratie van de universiteit, zorgden ervoor dat ik informatie kreeg over de cursussen die in de jaren 1957-1961 door de vakgroep Engels werden gegeven en in de jaren dat Coetzee er werkte, en dat ik de cijferlijsten van zijn twee kinderen, die daar allebei hebben gestudeerd, in kon zien. Het National English Literary Museum (NELM), en in het bijzonder Ann Torlesse en haar collega's, heeft me heel veel kopieën ter beschikking gesteld, en mij twee keer verwelkomd als on-

derzoeker. In de archieven van Kaapstad vond ik met hulp van Erica le Roux moties van de Kaapse afdeling van het Hooggerechtshof die te maken hadden met de carrière van Jack Coetzee, de vader van de schrijver. Met hulp van Deon Knobel, professor emeritus in de forensische medische wetenschap aan de Universiteit van Kaapstad, en later ook van Gustav Pienaar, een vriend van hem die advocaat is, kreeg ik toegang tot de politiedossiers over Nicolas, Coetzees zoon, die overleed toen hij net 23 was. Ik had het geluk dat ik een aantal medische zaken kon bespreken met Kay (J.C.) de Villiers, een vooraanstaand neurochirurg en voormalig hoogleraar aan de Universiteit van Kaapstad. Hij en zijn vrouw stelden een aantal belangrijke veranderingen voor in het laatste hoofdstuk, dat ik hun had laten lezen. Howard Wolf, een oud-collega van Coetzee aan de Staatsuniversiteit van New York in Buffalo was zo vriendelijk om me, met hulp van Peter Nelson, een briefwisseling tussen hem en Coetzee, die in bewaring was gegeven aan de bibliotheek van Amherst College, te laten gebruiken.

In Stellenbosch beantwoordde Maria Brink van het Documentatiecentrum van de J.S. Gerickebibliotheek prompt mijn vragen, en Mimi Seyffert, die ook voor dat centrum werkt, kopieerde de vele foto's van Coetzee voor me. De naam van de eigenaar of het instituut waar ze bewaard worden, staat vermeld bij de foto's in deze biografie. In de Nationale Bibliotheek in Kaapstad kreeg ik toegang tot jaargangen van kranten en tijdschriften die in Stellenbosch niet beschikbaar waren.

Mijn vriend Jan van der Vegt – biograaf van Hans Andreus, A. Roland Holst en Hendrik de Vries – leverde een groot aantal artikelen en recensies over Coetzee uit Nederlandse kranten en bladen aan. Ik wisselde verschillende keren van gedachten met Hermann Giliomee, die vanaf het begin erg geïnteresseerd was in het project, en Jerzy Koch, hoogleraar Nederlands en Afrikaans in Wroclaw, Polen, las en becommentarieerde enkele hoofdstukken. Etienne Britz gaf uitgebreid commentaar op elk hoofdstuk en aan de hand van zijn suggesties heb ik van tijd tot tijd bepaalde gedeeltes herzien en herschreven. Mijn vriend Anton Naudé heeft ook het hele manuscript gelezen en voorzien van nuttig commentaar. Michiel Heyns, die verantwoordelijk was voor de Engelse vertaling, wees mij, nadat hij het manuscript nauwkeurig had bestudeerd, op typefouten en verschrijvingen, syntactische problemen, et cetera. In een laat stadium gaven David Attwell en Derek Attridge scherpzinnig commentaar, gebaseerd op hun immense kennis over Coetzee, waar ik dankbaar gebruik van heb gemaakt. Ik wil al deze mensen en instituten hartelijk bedanken.

Verder ben ik ook dank verschuldigd aan de volgende mensen, die mij

allemaal informatie hebben verschaft in interviews, telefoongesprekken of via e-mail: Peter Bergsma, Frans Bulhof, Maxwell Coetzee, Eva Cossée, Jonathan V. Crewe, Jackie Dent, Jonty Driver, Rodney Edgecombe, Kruger Geldenhuys, Ian Glenn, Carol Goosen, Agnes Heinrich, Marilyn Honikman (voorheen Kirkwood), R. Howard, Daniel Hutchinson, Manju Jaidka, Christine Jeannett, Ekin Kensch, John Kensch, Paul Klopper, Lionel Knight, Peter Knox-Shaw, Catherine Lauga du Plessis, Marina le Roux, Jonathan Lear, Lesley Marx, Peter McDonald, Jane Parry, Chris en Sandra Perold, Lisa Perold, Karel Schoeman, Stan Silcock, Jane Smith, Nic Stathakis, Billy Steele, Wilma Stockenström, D.P. van Velden, David Welsh en Hermann Wittenberg.

Voor dit project heb ik financiële ondersteuning ontvangen van het Jan Marais Nationale Fonds, de L.W. Hiemstra Trust, Anfasa (Academic and Non-Fiction Authors' Association of South Africa), de Van Ewijkstichting en de Nasionale Navorsingstigting (NNS). Alle meningen, bevindingen en conclusies in deze biografie zijn van mij persoonlijk en moeten niet worden toegeschreven aan de NNS. Arnold van Zyl, vicerector Onderzoek aan de Universiteit van Stellenbosch, toonde grote persoonlijke belangstelling voor dit project en heeft twee keer donaties gedaan vanuit een fonds dat hij beheert. Ik ben dankbaar voor de interesse die Ton Vosloo, voorzitter, en Koos Bekker, algemeen directeur van Naspers, hebben getoond in deze biografie. Dankzij hun betrokkenheid en de gulle steun van Naspers werd er een toereikend budget vrijgemaakt voor dit omvangrijke project. Hannes van Zyl was zo vriendelijk om zonder enig persoonlijk financieel gewin binnen dat budget de redactie en vormgeving op zich te nemen. Doordat hij de onderhandelingen met uitgevers en mijn internationale agent van mij overnam, kon ik me onbekommerd concentreren op mijn onderzoek en het schrijven van de biografie. Zijn kritiek behoort tot het scherpzinnigste en meest waardevolle commentaar dat ik ooit op mijn werk gehad heb. Als ik zijn suggesties ergens niet heb overgenomen, dan is dat puur een kwestie van tegendraadsheid geweest. Ook al deze organisaties en mensen ben ik bijzonder dankbaar.

IV

Deze biografie is geen psychologische studie van J.M. Coetzee. Psychologische informatie in biografieën is maar zelden echt betrouwbaar; na jarenlang levensverhalen gelezen te hebben, hoed ik me voor gepyschologiseer.

Ik ben geneigd het eens te zijn met Wim Hazeu, die in zijn biografie over Vestdijk schrijft:

Een biografie met een letterkundige, poëtische, journalistieke, documentaire en dramaturgische achtergrond hoede zich ervoor op de stoel van de psychiater te gaan zitten of te psychologiseren. Dat is niet zijn vak. Doet hij dat wel dan schaarft hij zich onder de kwakzalvers.¹⁴

Tijdens het schrijven van deze biografie werd ik overvallen door de twijfel waar biografen van tijd tot tijd door worden geplaagd, namelijk of het wel mogelijk is een bevredigend en overtuigend beeld van iemand te geven, zelfs in een uitgebreid werk zoals dit. Veel schrijvers staan, niet geheel ten onrechte, sceptisch tegenover de waarde van een dergelijk verslag, en twijfelen aan het nut van alle biografische werken. Desalniettemin geloof ik dat de biografie niet volledig epistemologisch irrelevant hoeft te zijn. Zolang hij accepteert hoe beperkt en relatief zijn beeld van de ander is, heeft het wellicht toch zin om een uitgebreide verzameling documenten, zoals die over Coetzee, te bestuderen. De biografie zal er op zijn minst in slagen om feiten naar buiten te brengen die daarvoor nog niet bekend waren, en ik geloof dat hij met de nodige bescheidenheid en terughoudendheid iets, hoe onbeduidend dan ook, kan bijdragen aan ons begrip van wat het is om mens te zijn.

J.C. Kannemeyer
Universiteit van Stellenbosch